

Müxtəlif sistemli dillərdə toponim komponentli sabit ifadələr və onların linqvistik xüsusiyyətləri

Günay Əliyeva

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: gunay-aliyeva_2019@mail.ru

Annotasiya. Toponimlər xüsusi isimlər olub onomastik vahid sayılır. Böyük Britaniya və Azərbaycanın toponimləri müxtəlif dil vahidləri, o cümlədən sabit ifadələrin tərkibində qorunub saxlanılır. Hər bir toponim milli mədəniyyətə aiddir. Toponimlərdə mənsub olduğu xalqın milli kimliyi hiş olunur. Milli mədəniyyəti özündə hiş edən toponim komponentli frazeoloji vahidlər, həm də məişət tərzü və insanların həyatının orijinallığını əks etdirir. Araşdırma prosesində toponim komponentli sabit ifadələrdə insanın maddi və mənəvi dünyasını təmsil edən obyektiv reallığın müxtəlif seqmentlərinin verbalizasiya olunduğunu görürük.

Açar sözlər: toponomika, sabit, ifadə, onomastika, ingilis, Azərbaycan

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.05.2024; qəbul edilib – 29.05.2024

Constant expressions with toponym components in languages with different systems and their linguistic characteristics

Gunay Aliyeva

Ganja State University

E-mail: gunay-aliyeva_2019@mail.ru

Abstract. Toponyms are special names and are considered an onomastic unit. Toponyms with place names of Great Britain and Azerbaijan are protected and preserved in various language units, including constant expressions. Each toponym belongs to the national culture. Toponyms preserve the national identity of the people they belong to. Phraseological units with a toponymic component that preserve the national culture also reflect the originality of the household style and people's life. Also, in the research process, we see that different segments of the objective reality representing the material and spiritual world of a person are verbalized in constant expressions with a toponymic component.

Keywords: toponomics, constant, expression, onomastics, English, Azerbaijani

Article history: received – 16.05.2024; accepted – 29.05.2024

Giriş / Introduction

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin onomastik leksikasında toponimlər, insanların yer-yurd adları xüsusi bir lay

təşkil edir. Coğrafi obyektlərin xüsusi adı olan “toponim” termini yunan mənşəlidir. Yunan dilindən alınmış bu termin yer və ad hissələrini

özündə birləşdirir. Toponimlər dilçiliyin çox maraqlı tədqiqat sahələrindən sayılır. Ona görə ki, toponimlərin tədqiqi ilə yalnız dilçilər deyil, digər elm sahələrinin alimləri də məşğul olurlar. “Dilçilər toponimləri dil mənsubiyyətinə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, formalaşma yollarına, struktur quruluşuna, tiplərinə, qədim toponimlərdə mühafizə olunan fonetik, leksik, semantik, qrammatik arxaizmlər və s.-ə görə tədqiq edirlər” [4, s.320]. Fikrimizcə, buraya linqvokulturologiyanı da əlavə etmək lazımdır. Çünki yer adlarının yaranması birbaşa mədəniyyətlə də bağlıdır.

Coğrafiya, tarix, dilçilik elmlərinin birlikdə öyrəndiyi bu dil vahidləri özü də müxtəlif yerlərə bölünür: Buraya oykonimlər, oronimlər, xoronimlər, urbanonimlər, dronoimlər aiddir. Deməli, toponim termini özlüyündə çox böyük bir sahəni əhatə edir. Toponimlərin ən maraqlı növü oykonimlərdir. Oykonimlər birbaşa yaşayış obyektinin adı ilə bağlıdır. Yəni o obyektlərə oykonim deyilir ki, orada insan yaşayır. Oykonimlər özü də şəhər və kənd adlarını – komonim və astionimləri özündə birləşdirir. Komonim və astionimləri isə şəhər adlarıdır.

Əsas hissə / *Main Part*

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində sabit birləşmələrin tərkibində çoxlu miqdarda toponimlərə rast gəlinir. Lakin hər iki dili müqayisə etdikdə görürük ki, Azərbaycan dilindəki sabit ifadələrin tərkibində, əsasən, oykonimlər və onun komonim növü yer almışdır. Yəni sabit ifadələrin – atalar sözləri, məsəlləri və frazeoloji vahidlərin tərkibində kənd adlarına daha intensiv şəkildə rast gəlirik. İngilis dilindəki dil vahidlərində isə məsələ fərqlidir. İngilis dilindəki sabit birləşmələrin tərkibində isə daha çox böyük şəhər adları qorunub saxlanılır.

Bunlardan əlavə, hər iki müxtəlif sistemli dil də qeyri-yaşayış məskənlərinin adlarının da qorunduğu sabit ifadələrə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, sabit ifadələr üçün məcazlıq, ekspressivlik kimi xüsusiyyətlər xas olduğu üçün bu kimi ifadələrin tərkibində işlənən toponimlər müəyyən bir hadisə və gerçəkliyi üstüörtülü, dolayısı yolla izah edir. A.Bağirov toponimlərin millətin həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Mənbələr tarixin yaddaşı, aid olduğu dövrün parlaq salnaməsidir. Bu salnamənin hər səhifəsində tarixi fakt və gerçəkliklər öz əksini tapır və müxtəlif vasitələrlə bizə gəlib çatır. Toponimlər də tarixin yaddaşını yaşadan ən mötəbər abidələrdir. Bu abidələrin öyrənilməsi və müasir elmi səviyyədə araşdırılması üçün xaraktercə müxtəlif mənbə və məxəzlər çoxdur” [3, s.152].

Dildəki toponimlər həm də birbaşa təfəkkürlə bağlıdır. Bu haqda M.Adilov və A.Paşayev yazırlar: “Toponimlər obyektiv varlığın insan

beynində inikası, insan təfəkkürünün məhsuludur. Müasir dövrdə toponimləri ayrı-ayrı adamlar yaratmasalar da, onlar ayrı-ayrı adamların adları və ya fəaliyyətləri ilə bağlı ola bilər. Əgər keçmişdə müəyyən obyektə toponim adlar qəbilənin həyat tərzini, tarixini və arzusunu əks etdirən ağsaqqal tərəfindən verilirdisə, hazırda əlaqədar təşkilatların qərarları əsasında yaranır, dəyişilir və ya ləğv olunur” [1, s.59].

D.Camali yazır: “Dilimizin onomastik sistemə daxil olan toponimlərin daşdığı informativ məna yükü və onların etnoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək hər bir xalqın tarixi keçmişinin qaranlıq məqamlarına işıq tutur. Yer-yurd adları tarixin yaddaş kitabıdır. Toponimlər linqvokulturoloji baxımdan önəmli bilikləri özündə daşıyır. Toponimlərə sadəcə, bəsit coğrafi adlar kimi yanaşmaq doğru deyil. Onlar xalqın milli-mənəvi sərvəti olmaqla yanaşı, tarixi-mədəni dəyəridir. Sadəcə, bir toponimi araşdırdıqda qarşımıza bir xalqın tarixi məqamları işıq üzünə çıxma bilər” [5, s.129]. Gördüyümüz kimi, D.Camali toponimləri sadəcə dil vahidi kimi deyil, linqvokulturoloji fakt kimi qəbul etməyin tərəfdarıdır.

Toponimin komponenti olan bəzi ingilis sabit ifadələri, İngiltərənin müəyyən bölgələrinin sakinlərinin mentalitetinə uyğun olan stereotipləri göstərir. Belə ki, Kembridcən çox da uzaq olmayan kiçik bir Trumpington qəsəbəsi var. Stereotiplərdən birinə görə, bu kənddə axmaqlığı və pis davranışları ilə məşhur olan çox dardüşüncəli insanlar yaşayırdı. Nəticədə isə *to be born in Trumpington* (axmaq olmaq) ifadəsi

yarandı. Toponim komponenti olan sabit ifadələr təkcə xalqın tarixi və milli xarakteri haqqında stereotipik fikirləri əks etdirmir, həm də mədəni həyat hadisələri ilə bağlı olan anlayışları ifadə edir.

Hər iki dildəki toponim komponentli frazeologizmlərin bir çoxu müqəddəs kitablardan – Qurani-Kərimdən və Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis və Azərbaycan dillərində belə sabit birləşmələrdən tərkibində “Babil” toponimini qoruyub saxlamış ifadələri göstərə bilərik. Babil, e.ə. II minilliyin əvvəllərində Cənubi Mesopotamiya ərazisində (müasir İraq ərazisi) yerləşmiş qədim dövlətin və mədəniyyətin adıdır.

Təbii ki, sabit birləşmələrin tərkibində bu toponim məcazi mənada işlənmişdir. Məsələn, *scarlet woman of Babylon* – Müjdəçi Yəhyanın Vəhy kitabına əsaslanan xristian esxatologiyasında bir obraz. Babil əxlaqsız qadının obrazı və onunla əlaqəli simvolizmin izahı çoxsaylı teoloji şərhlərin və mübahisələrin mövzusunə çevrilmişdir. Müasir dildə “Babil fahişəsi” ifadəsi hərfi mənada deyil, istehzal formada, yüngül təbiətli qadınlar haqqında işlədilir.

The curse of Babel – anlaşılmazlıq mənasını verir. Babil Qülləsi hekayəsi, bir çox dillərin mənşəyini izah edir. İnsanların ikinci bir daşqının qarşısını almaq üçün qüllə tikərək küfr etməsindən narahat olan Tanrı bir çox dilləri meydana gətirdi. Beləliklə, insanlar bir-birini başa düşə bilməyən dil qruplarına bölündülər. Azərbaycan dilində də “Babil qülləsi” ifadəsi mövcuddur. M.Adilov bu ifadənin etimologiyasını belə izah edir: “Babil adlı şəhər qədim Babilistanın (eramızdan əvvəl XIX-VI əsrlər) paytaxtı olub, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində yerləşirdi. Yüksək mədəniyyəti ilə şöhrət qazanmış Babilistanın ən yaxşı sənət nümunələri bu şəhərdə toplanmışdı. Dini rəvayətlərə görə, məşhur tufandan sonra Babil hökmdarı Nəmrud allahlıq iddiasına düşür və göylərə (Allahın yanına qədər) ucalan bir qala tikdirmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə dünyanın hər yerindən camaatı toplayıb işə başlayırlar. Qüllənin əsası qoyulur və getdikcə ucaldılır. Bundan qəzəblənən Allah insanları cəzalandırmaq məqsədilə onların hərəsinə bir dil verir (o vaxta qədər yer üzünün bütün əhalisi bir dildə danışmış). Şəhər işə gələn adamlar bir-birilərini başa düşmədiklərindən, tikintini davam etdirə bilmir və da-

ğılıb müxtəlif ərazilərdə məskən salırlar (Guya, dünyada dillərin müxtəlif olmasının səbəbi bu imiş). Bu rəvayətdə yeganə doğru cəhət odur ki, dil birliyi insanların kollektiv əməyi üçün ən zəruri vasitələrdəndir. Tövratda yazıldığına görə, bu qüllə Nuh peyğəmbərin oğulları tərəfindən tikdirilirdi. Lakin Allah orada işləyənlərin dillərini dəyişdiyi üçün, qüllə tamamlanmadı və guya dünyadakı yetmiş iki dil buradan meydana gəlmişdir” [2, s.194-195].

A perfect Babel // a Babel of sounds – çoxdilli səs küy, ixtilaf, həngamə, hay-küy, qiymət; *bull of Bashan* – Bashan-Bibliyada adıkeçən bir məmləkətdir. Bu gün Suriya kimi tanınan Transjordanın şimal bölgəsi üçün coğrafi yer adıdır. İbranicə Müqəddəs Kitabda ilk dəfə xatırlanır, burada Başan kralı Og israililərə vəd edilmiş diyara girərkən onlara qarşı çıxdı, lakin döyüşdə məğlub oldu.

Bəhs olunan toponimin Nəsiminin əsərlərində də işlənməsi barəsində X.Heydərova məlumat verir:

*Əcəb əyninmi şol, ya sehri-Babil,
Əcəb dişinmi şol, ya lö`löi-nab?* [6, s.67]

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində toponimlər işlənmiş sabit ifadələrin çox maraqlı mənzərəsi ilə rastlaşırıq. Nümunələrə nəzər salaq: *the lungs of London* – “Londonun ağciyərləri” (Londonda meydanlar və parklar); *like a Corsehill shop* – Corsehill mağazası kimi; *to go for a Burton* – ölmək, izsiz bir şəhər olmadan yox olmaq; *Like the Bloxwich bull!* – Bloxwich öküzü kimi!; *dirty as old Brentford at Christmas* – Miladda köhnə Brentford kimi çirkli. Brentford, İngiltərənin qərbində, İngiltərədə və Londonun Hounslow bölgəsinin bir hissəsindədir. Bring və Temza çaylarının birləşdiyi yerdə, Charing Cross-dan 8 mil (13 km) qərbdə yerləşir.

Azərbaycan dilində tərkibində ölkəmizdən kənar yaşayış məskənləri, adları hiş olunan sabit ifadələrə bunları nümunə göstərə bilərik: *Amerika açmaq* – çoxdan və hamıya məlum olan bir həqiqəti, hadisəni, məsələni yenilik kimi təqdim etmək istəyənlərə qarşı bu ifadəni iztehzə və kinayə tərzində işlədirlər [1, s.173]. *Ayineyi İsgəndər* – “İsgəndərin aynası (güzgüsü)” şəklində də işlənir. Klassik ədəbiyyatda çox uzağı – hətta bütün dünyanı belə göstərə bilən ayna mənasında işlədilmişdir. M.Adilov

qeyd edir ki, əslində, bu ayna məsələsi İsgəndərin adı ilə yox, şəhərin – İsgəndəriyyənin adı ilə əlaqədardır. Həmin ifadə isə İsgəndərin ölümündən sonrakı dövrdə – II Psammetix zamanında yaranmışdır [1, s.190].

İngilis dilindəki nümunələrin çoxunda məhz Böyük Britaniyanın toponimləri işlənmişdir: *The garden of England* – İngiltərənin bağçası; *(merrie) merry England* – Yaxşı köhnə İngiltərə; *as safe as the Bank of England* – Tamamilə etibarlıdır (“daş divarın arxasındakı kimi”); *Norfolk turkey* – Norfolk hinduşkası. Norfolk qraflığının sakini üçün zarafat ləqəbi; *Norfolk dumpling* – norfolk köftəsi (doğma və ya Norfolk sakini üçün zarafat ləqəbi), qraflıq [8,s.66].

To come (put) Yorkshire over somebody – Kimisə aldatmaq. *Yorkshire*-qraflıq adıdır: *It's best to be neighbourly, and keep up old acquaintance... Certainly, returned Nicholas... And that's a fine thing to do... though it's not exactly what we understand by “coming Yorkshire over us” in London. (Ch. Dickens, Nicholas Nick-*

*leby, ch. XLII) – Qonşu kimi yaşamaq və köhnə tanışlığımızı qorumaq daha yaxşıdır... – Əlbəttə ki, – Nikolas dedi... – Bu, Londonda “Yorkshire müalicəsi” deyilənə bənzəməsə də yaxşıdır; *Yorkshire born and Yorkshire bred* – Yorkşirdə doğulmuş və Yorkşirdə doğulmuş, XIX əsrin ortalarında, necə deyərlər, əli güclü və başı zəifdir; Yorkşir yerinə digər (əsasən, şimal) İngilis mahal və şəhərlərinin adları da istifadə olunur. *Wiltshire moonraker* – axmaq, inadkar insan. *Wiltshire*-qraflıq. *send a man to Cornwall without a boat* – boykot etmək, heç kimə məhəl qoymamaq; ərini aldatmaq, “buy-nuz göstərmək”. *Cornwall*-qraflıq.*

“Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi bu sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur və dil sisteminin digər vahidləri, hissələri ilə dil kateqoriyaları vasitəsilə birbaşa bağlı olur” [7, s.134]. Sabit birləşmələr də dil vahidi olub dilin ümumi qanunauyğunluğuna tabedir.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmadan belə nəticə çıxarıyıq ki, ingilis və Azərbaycan dilində işlənən toponim komponentli sabit ifadələr birbaşa linqvokulturologiya və koqnitiv dilçiliklə bağlıdır. Toponimlər – yer-yurd adları heç bir sabit ifadənin tərkibində

təsadüfi şəkildə işlənir. Ekspressivlik, məcazlıq daşıyan dil vahidləri olan sabit birləşmələr tərkibində toponimlər məcazla, həqiqi mənasını itirərək yeni konseptdə çıxış edir.

Ədəbiyyat / References

1. Adilov, M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. – Bakı: Elm, 2019. – 104 s.
2. Adilov, M. Niyə belə deyirik. – Bakı: Elm və təhsil, 2019. – 432 səh.
3. Bağırov, A. Onomalogiya problemləri. – Bakı: Elm və təhsil, 2010.
4. Baxşıyeva, T. Toponomik leksika / Müasir Azərbaycan dili, II c. Leksikologiya. – Bakı, 2022.
5. Camali, D. Orxon-Yenisey abidələrinin linqvokulturoloji tədqiqi. – Bakı: Elm və təhsil, 2023. – 212 s.
6. Heydərova, X. Nəsiminin dilində işlənən onomastik vahidlərin izahlı lüğəti. – Bakı, 2023.
7. Strassler, J. Idioms in English: A pragmatic analysis / J.Strassler. – Tübingen: Narr, 1982. – 160 p.
8. Куни́н, А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Издательство Просвещение / Дрофа, 2005 г.

Фиксированные выражения с компонентами топонимов в языках разной системы и их лингвистические характеристики

Гюнай Алиева

Гянджинский государственный университет

E-mail: gunay-aliyeva_2019@mail.ru

Резюме. Топонимы являются особыми названиями и считаются ономастической единицей. Топонимы Великобритании и Азербайджана охраняются и сохраняются в составе различных языковых единиц, в том числе устойчивых выражений. Каждый топоним принадлежит национальной культуре. Топонимы сохраняют национальную самобытность народа, которому они принадлежат. Фразеологизмы с топонимическим компонентом, сохраняющие национальную культуру, также отражают своеобразие быта народа. Также в процессе исследования установлено, что разные сегменты объективной реальности, представляющие материальный и духовный мир человека, вербализуются в устойчивых выражениях с топонимическим компонентом.

Ключевые слова: топонимика, константа, выражение, ономастика, английский, азербайджанский язык